

נדב נאמן

ח'רבת קיאפה
והמאבק בין פלשתים
לכנענים בתקופת
הברזל הקדומה
בדרום הארץ

ח'רבת קיאפה והמאבק בין פלשתים לכנענים בתקופת הברזל הקדומה בדרום הארץ

זואל יחליט על פי הדעה הראשונה העולה על לבו
ואל יפליג במחשבותיו מלכתחילה [...] אלא תהא
בו ענווה וייעצר ויעמוד ויתרומם לאט לאט'
(רמב"ם, מורה נבוכים א, ה, תרגום מ' שורץ)

אחד מסימני ההיכר הבולטים של תקופת הברזל הקדומה (תקופת הברזל א) הוא היעלמותם של
המקורות החיצוניים שהאירו את תולדות ארץ כנען בתקופת הברונזה המאוחרת. מהתקופה שלאחר
קריסת מערך ערי הממלכה הכנעניות, ברבע השלישי של המאה השתים-עשרה לפסה"נ, ועד אמצע
המאה העשירית לפסה"נ, כמעט לא שרדו מקורות אפיגרפיים. בבואנו לדון במערך היישוב, במשטר,
בחברה, בכלכלה ובפולחן בתקופה זו, עומדים לרשותנו רק הממצא הארכאולוגי והטקסט המקראי על
שלל הבעיות הכרוכות בשימוש בשניהם למחקר היסטורי.

יש מחלוקת בין חוקרים על המסגרת הכרונולוגית של תקופת הברזל א, ועיקר הוויכוח נסב על
תאריך התנחלותם של הפלשתים ועל מועד סיומה של תקופת הברזל א וראשית תקופת הברזל
ב.¹ מקובל על חוקרים רבים שההתיישבות בחבלי ההר משני עברי הירדן התחילה בסוף המאה
השלוש-עשרה או בראשית המאה השתים-עשרה לפסה"נ, במקביל לשלב האחרון של השלטון המצרי
בכנען. המחלוקת על מועד התיישבותם של הפלשתים קשורה לתאריך ראשית עשייתם של כלי החרס
המכונים Myc IIIc:1b או מונוכרום פלשתי, היינו קרמיקה חד-גונית – להבדיל מהקרמיקה הדו-גונית
שהתפתחה מאוחר יותר – כלים שהחלו הפלשתים לייצר במסורת אבותיהם מיד עם התיישבותם. לפי
השקפה אחת החלו בכך עוד בימי רעמסס השלישי (1184–1153 לפסה"נ), בתום הקרבות עם המצרים

ברצוני להודות לפרופ' עודד ליפשיץ ולמר עדו קוך על שסייעו לי באיסוף החומר הארכאולוגי ובהכנת המפה למאמר.
וכן ברצוני להודות לקורא מטעם מערכת 'קתדרה', שקרא את המאמר בעיון והאיר את עיני בנושאים שעל הפרק.

T.E. Levy & T. Higham (eds.), *The Bible and Radiocarbon Dating: Archaeology, Text and Science*, London 2005; 1
E. Boaretto et al., 'Dating the Iron Age I/II Transition in Israel: First Intercomparison Results', *Radiocarbon*,
47 (2005), pp. 39–55; I. Sharon et al., 'Report on the First Stage of the Iron Age Dating Project in Israel:
Supporting a Low Chronology', *ibid.*, 49 (2007), pp. 1–46; I. Finkelstein & E. Piasezky, 'Radiocarbon Dating
and Philistine Chronology with an Addendum on el-Ahwat', *Ägypten und Levant*, 17 (2007), pp. 74–82; eidem,
'Radiocarbon-Dated Destruction Layers: A Skeleton for Iron Age Chronology in the Levant', *OJA*, 28 (2009),
pp. 255–274; eidem, 'The Iron I/IIA Transition in the Levant: A Reply to Mazar and Bronk Ramsey and a
New Perspective', *Radiocarbon*, 52 (2010), pp. 1667–1680; eidem, 'The Iron Age Chronology Debate: Is the
Gap Narrowing?', *NEA*, 74 (2011), pp. 50–54; A. Mazar & C. Bronk-Ramsey, '14C Dates and the Iron Age
Chronology of Israel: A Response', *Radiocarbon*, 50 (2008), pp. 159–180; eidem, 'A Response to Finkelstein
and Piasezky's Criticism and "New Perspective"', *ibid.*, 52 (2010), pp. 1681–1688

בשער המאמר:
עמוד הכוונה
לארבע ערי
הפלשתים בפסגת
תל צפית, המזוהה
עם גת הקדומה
(צילום: אבישי טייכר)

בשנה השמינית לרעמסס,² ולפי השקפה אחרת החלו בכך רק לאחר חורבן מערך הערים הכנעניות בדרום הארץ בסוף ימי רעמסס הרביעי (1153-1145 לפסה"נ).³ כל החוקרים מכירים בעובדה שהמעבר ממכלול הכלים שהיה אופייני לסוף תקופת הברזל א למכלול שהיה אופייני לראשית תקופת הברזל ב

נמשך עשרות שנים, ועל כן קביעת גבול מדויק בין שתי התקופות היא במידה רבה מלאכותית. מוטב לקבוע כי המעבר בין שתי התקופות חל במחצית הראשונה של המאה העשירית לפסה"נ, פרק זמן שבמהלכו חרבה שורת ערים מרכזיות בצפון הארץ וברומה, וחל מפנה משמעותי במערך הכוחות בעמקים הצפוניים ובשפלה, ולצד כלי החרס מתקופת הברזל א החלו להופיע טיפוסים כלי החרס שאפיינו

כלים מטיפוס מונוכרום פלשתי (קרמיקה חד-גונית), המאה השתים-עשרה לפסה"נ, תל מקנה (באדיבות פרופ' סימור גיטין)

את התקופה החדשה. שינויים מרחיקי לכת בזירה הפוליטית, שעולים בקנה אחד עם הופעת טיפוסים הקרמיקה החדשים, מחזקים את המסקנה שהמחצית הראשונה של המאה העשירית לפסה"נ היא התקופה שחל בה המעבר בין שתי תקופות היסטוריות והחלה התמורה בעיצובם של כלי החרס.⁴ אחת התופעות הבולטות בתקופת הברזל א הייתה שיקום הערים הכנעניות בעמק; ערים אלה חרבו בשליש השני של המאה השתים-עשרה לפסה"נ, ובתקופת הברזל א חזרו להיות מרכזי שלטון. לאור הרציפות הפוליטית-התרבותית בין מספר ערי ממלכה מתקופת הברונזה המאוחרת לערים שהוקמו על חורבותיהן בתקופת הברזל א הציע ישראל פינקלשטיין לכנות את המערך הפוליטי

2 A. Mazar, 'The Emergence of the Philistine Material Culture', *IEJ*, 35 (1985), pp. 95-107; I. Singer, 'The Beginning of the Philistine Settlement in Canaan and the Northern Boundary of Philistia', *TA*, 12 (1985), pp. 109-122; T. Dothan, 'Reflections on the Initial Phase of Philistine Settlement', E.D. Oren (ed.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, Philadelphia 2000, pp. 145-158; T.J. Barako, 'Coexistence and Impermeability: Egyptians and Philistines in Southern Canaan during the Twelfth Century BCE', M. Bietak & E. Czerny (eds.), *The Synchronization of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, III, Vienna 2007, pp. 509-516

3 D. Ussishkin, 'Levels VII and VI at Tel Lachish and the End of the Late Bronze Age in Canaan', J.N. Tubb (ed.), *Palestine in the Bronze and Iron Ages: Papers in Honour of Olga Tufnell*, London 1985, p. 223; idem, 'Lachish I. Finkelstein, 'The Date ;607-601 עמ' (שם), and the Date of the Philistine Settlement in Canaan' of the Philistine Settlement in Canaan', *TA*, 22 (1995), pp. 213-239; idem, 'The Philistine Settlements: When, Where and How Many', *Where and How Many?*, אורן (שם), עמ' 180-159; idem, 'Is the Philistine Paradigm Still Viable?'; עמ' 518-517 (שם).

4 A. Mazar, 'The Debate over the Chronology of the Iron Age in the Southern Levant: Its History, the Current Situation, and a Suggested Resolution', לוי והיים (לעיל, הערה 1), עמ' 15-30; idem, 'The Iron Age Chronology ;30-15 עמ' 14 Debate: Is the Gap Narrowing? Another Viewpoint', *NEA*, 74 (2011), pp. 105-111; מזור וברונקרמסי, פחמן 14 (לעיל, הערה 1); הנ"ל, תשובה לפינקלשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 1682.

החדש שקם 'כנען החדשה'.⁵ הראיות להמשכיות במערך הערים ובתרבות הכנענית הן רק מצפון הארץ, בעוד ששאלת ההמשכיות ביישוב הכנעני ובתרבות הכנענית בדרום הארץ ומקומם של הכנענים בהשתלשלות המאורעות בתקופה זו, נחקרה עד כה במידה מעטה. יתר על כן, לעתים חוקרים מתעלמים מעצם קיומם של יישובים כנעניים ותרבות כנענית בדרום הארץ בתקופת הברזל א. דוגמה לכך יש במאמר שפרסמו לאחרונה אברהם פאוסט וג'וסטין לב־טוב, ושבו התמקדו ביחסים בין פלשתים לישראלים בדרום הארץ והתעלמו לחלוטין ממקומם של הכנענים בזירת האירועים.⁶ אִיֶּן הכנענים אֶפְשֶׁר לָהֶם לְטַעוֹן לְקִיּוּמָהּ שֶׁל שִׁכְנוּת מְמוּשְׁכֶת בֵּין פְּלִשְׁתִּים לְיִשְׂרָאֵלִים, לְעִיּוּמֵי מוֹקֵדֵם בִּינֵיהֶם וּלְהַשְׁפֵּעָה פְּלִשְׁתִּית מְשֻׁמְעוּתִית עַל עֵיצוּב הַזְהוּת שֶׁל הַמְתִּישִׁיבִים הַחֲדָשִׁים בְּכָל חִבְלֵי הָהָר. אֶף כִּי שְׁלֹבֵי הַחֹרֶבֶן שֶׁל הַיִּיֶשׁוּב הַכְּנַעֲנִי בַּחוּף פְּלִשְׁתִּים וּבְמַעֲרָב הַשְּׁפֵלָה בְּמַהֲלֶךְ תְּקוּפַת הַבְּרֹזֶל אֵינֶם יְדוּעִים בְּמִידָה מְסַפֶּקֶת, יֵשׁ רְאִיּוֹת בְּרוּרוֹת לְכַךְ שִׁישׁוּבִים כְּנַעֲנִים הִתְקִימוּ בְּמִזְרָח הַשְּׁפֵלָה עַד סוּף תְּקוּפַת הַבְּרֹזֶל א (ראו להלן). לְפִיכֶךְ הַהֲנַחָה בְּדַבָּר מִגַּע הַדוּק שֶׁהַתְּקִיִּים בְּמִשְׁךְ כָּל הַתְּקוּפָה בֵּין פְּלִשְׁתִּים לְתוֹשְׁבֵי חִבְלֵי הָהָר אֵינָה מוֹכֵנֶת מֵאֲלִיָּה וּמַחִיבֶת בִּירוֹר מְעַמִּיק.

תופעה בולטת אחרת בתקופת הברזל א הייתה התמורה ברבים ממרכיביהן הבסיסיים של הערים המרכזיות בדרום הארץ, כך שהרציפות בין תקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל א הייתה בראש ובראשונה במקומן של הערים ובטריטוריה שעליה שלטו ולא במרכיבים אחרים של זהותן. שילוב זה של המשכיות ותמורה אופייני לתקופות משבר, שחלים בהן שינויים בהיקף היישוב ובתפוצתו, במשטר, בחברה, בכלכלה, בפולחן ובתרבות החומרית והרוחנית. יסודות מסוימים נמשכים ואחרים משתנים בהדרגה, וגם המערך הפוליטי ממשיך להתקיים בחלקו ומשתנה בחלקו האחר. מאחר שתקופת הברזל א הייתה השלב האחרון לקיומן של ערי ממלכה כנעניות ושל תרבות כנענית באתרים ברחבי הארץ, יש לבחון מקרוב את המאמץ שעשו הערים שבהן ישבו תושבי הארץ הקדומים לשמר את כוחן ואת זהותן כנגד ה'כוחות העולים' של הפלשתים במערב וה'ישראלים' במזרח.

יש לזכור כי ידיעותינו על מרכזי היישוב שהוקמו בחבלי הארץ השונים תלויות במידה רבה בקיומן של חפירות רחבות היקף באתריהם. רק אתרים שנחפרו בהיקף רחב יכולים לספק נתונים על ההתפתחות שחלה במעבר מסוף תקופת הברונזה המאוחרת לראשית תקופת הברזל ב, בעוד שמצב הדברים באתרים שלא נחפרו או שנחפרו בהיקף מצומצם נשאר בלתי ידוע. הדיון יישען בראש ובראשונה על האתרים שנעשו בהם חפירות מקיפות; אחרי 150 שנות מחקר מספרם של אתרים אלה אינו מבוטל, ואפשר לקבל באמצעותם תמונה כללית של ההתפתחות שחלה בדרום הארץ בתקופת הברזל א.

5 י' פינקלשטיין, 'כנען החדשה', ארץ-ישראל, כו (תשס"ג), עמ' 189-195; I. Finkelstein, 'City-States to States: Polity Dynamics in the 10th-9th Centuries B.C.E.', W.G. Dever & S. Gitin (eds.), *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*, Winona Lake 2003, pp. 75-83. לביקורת על ההשקפה ראו: א' בן-תור, 'כנען הישנה וישראל החדשה', ארץ-ישראל, כו (תשס"ג), עמ' 50-54.

6 A. Faust & J. Lev-Tov, 'The Constitution of Philistine Identity: Ethnic Dynamics in Twelfth to Tenth Century Philistia', *OJA*, 30 (2011), pp. 13-31

במאמר זה אציג תחילה את מערך הממלכות שצמח בתקופת הברזל א בדרום הארץ, את היישובים הכנעניים שהמשיכו להתקיים בשולי מערך זה ואת העדויות למאבק שהתחולל בין המהגרים שבאו מן המערב ומצפון-מערב לבין תושבי הארץ הקדומים. במוקד הדיון תעמוד שאלת זהותו האתנית, הפוליטית והתרבותית של היישוב המבוצר שנחשף לאחרונה בח'רבת קיאפה. אנסה לבסס את התזה שקבוצות כנענים שישבו בשפלה בנו את האתר בניסיון להתמודד עם הכוח הפלשתי ולחסום את התפשטות הפלשתים מזרחה. לאור המסקנות מדיון זה אבחן בקצרה את הסיפור המקראי על המאבק הפלשתי-הישראלי בימיהם של שאול ודוד ואנסה לקבוע את זמנו ואת רקעו ההיסטורי.

מערך הממלכות שצמח בדרום הארץ בתקופת הברזל א

באנומסטיקון של אמגמופה, שהוא מעין רשימה אנציקלופדית שנתחברה במצרים בסוף ימי השושלת העשרים, נמנו שלוש ערי חוף בפלשת – אשקלון, אשדוד ועזה – ומסתבר שהיו המרכזים החשובים ביותר בחבל החוף בתקופה שבה נכתב (שנת 1100 לפסה"נ בקירוב).⁷ ואכן באזור זה התבססו מחדש שתיים מערי הממלכה הוותיקות (אשקלון ואשדוד), וממלכה שלישית הוקמה בעזה, שהייתה מרכז השלטון המצרי כנען בתקופת הברונזה המאוחרת.

בפתח הדיון חשוב לחזור ולהדגיש את מגבלות ידיעותינו בכל הנוגע לשלבי צמיחתם של אתרים מרכזיים רב שכבתיים בדרום הארץ ובכל הנוגע לשלבי ההתפשטות של הפלשתים באזור. אי אפשר לעשות מחקר ארכאולוגי בעזה הקדומה, מפני שהעיר המודרנית בנויה מעליה. האתר של אשקלון הקדומה הוא גדול ורב שכבתי, ורק שטח קטן מהעיר שהתקיימה בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל א נחשף בחפירה. מחקר השכבות מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל א בתל צפית, המזוהה עם גת, טרם הושלם, ואיננו יודעים מה היו שלבי צמיחת האתר עד שהתרחב והגיע לשיא היקפו – לפי נתוני החפירה והסקר 350–400 דונם – במאה התשיעית לפסה"נ. עדיין אין בידינו פתרון לשאלות יסוד, כמו שטח הערים בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל א, התמורות שחלו בהן בעקבות הכיבוש הפלשתי, שלבי צמיחת הערים במרוצת תקופת הברזל א וגורלם של הכנענים שישבו בערים לפני בוא הפלשתים. מאחר שבתקופה הנדונה חל המעבר מערים ששלטו בהן שליטים ממוצא מקומי לשלטון של שליטים ממוצא זר (פלשתי), מגבלות הידע על מרכזי השלטון בדרום כנען מקשות מאוד לדון בתמורות שחלו באזור.⁸

7 A.H. Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastica*, I, Oxford 1947, pp. 190–193; idem, *Egypt of the Pharaohs*. Oxford 1961, pp. 306–313; A. Alt, 'Syrien und Palästina im Onomastikon des Amenope', idem, *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, I, München 1953, pp. 231–245
8 על ההתיישבות הפלשתית בחוף פלשת בתקופת הברזל א ראו: פינקלשטיין, יישובי הפלשתים (לעיל, הערה 3); L.E. Stager, 'The Impact of the Sea Peoples in Canaan (1185–1050 BCE)', T.E. Levy (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy Land*, London 1995, pp. 332–348; idem, 'Forging an Identity: the Emergence of Ancient Israel', M.D. Coogan (ed.), *The Oxford History of the Biblical World*, New York 1998, pp. 123–175; Sh. Bunimovitz, 'Sea Peoples in Cyprus and Israel: A Comparative Study of Immigration Processes', S. Gitin, A. Mazar & E. Stern (eds.), *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Tenth Centuries BCE: In Honor of Trude*

מן התעודות המצריות שנכתבו במאות השלוש-עשרה והשתים-עשרה לפסה"נ עולה שמעמדה של עזה במנהל המצרי התעצם בימי השושלות התשע-עשרה והעשרים, ושהיא הייתה לעיר השלטון המרכזית בכנען.⁹ לאחר הנסיגה המצרית הפכה עזה לעיר ממלכה בשלטון פלשתי, ומסתבר שירשה את שטחיה של עיר השלטון המצרית ואולי גם את הטריטוריה של ממלכת ירודה הכנענית, ששכנה מדרום-מזרח לה.

באשדוד התגלתה שכבת שרפה במעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל א (סוף שכבה XIV), ודומה שהעיר חרבה אז, לפחות בחלקה. שכבה XIII היא שכבת מעבר, ולדברי החופר נחשפו בה כלים מטיפוס מונוכרום פלשתי. השכבות העיקריות מתקופת הברזל א הן XI-XII, ובשכבה X חל המעבר מתקופת הברזל א לתקופת הברזל ב.¹⁰

שבר קדרה מעוטרת בעיטור פלשתי, המאה השתים-עשרה לפסה"נ, אשדוד

בחפירות באשקלון נמצאו עדויות לכיבוש העיר הכנענית בכוח, אבל עדויות אלה חלקיות ומקוטעות, שהרי רק שטח מצומצם של האתר נחפר. חופר האתר, לורנס סטייגר, טען שקרמיקת מונוכרום הופיעה באשקלון בשלב שעדיין עמדה על תלה העיר הכנענית לכיש (שכבה VI), ושכבה זו (שכבה 20) נמצאה חרפונית של רעמסס השלישי. לפיכך הוא תיארך את התיישבות הפלשתים זמן קצר לאחר הקרב עם גויי הים בשנה השמינית לרעמסס השלישי (1177 לפסה"נ). השכבות העיקריות מתקופת הברזל א הן 18-19, ובשכבה 17 נמצאה קרמיקה מחופה אדום וממורקת ביד, קרמיקה המציינת את ראשית תקופת הברזל ב.¹¹ בשכבה 17 נמצא אף אוסטרקון קיפרו-מינואי, היחיד שנמצא עד כה בארץ.

Dothan, Jerusalem 1998, pp. 103-113; T. Dothan, 'Initial Phase of Philistine Settlement: From Migration to Coexistence', *ibid.*, pp. 148-161; T.J. Barako, 'The Philistine Settlement as Mercantile Phenomenon?', *AJA*, 104 (2000), pp. 513-530; A. Shavit, 'Patterns of Philistine City-States', A Fantalkin & A. Yasur-Landau (eds.), *Bene Israel: Studies in the Archaeology of Israel and the Levant during the Bronze and Iron Ages in Honour of Israel Finkelstein* (Culture and History of the Ancient Near East, 31), Leiden 2008, pp. 135-164, 266-278

9 A. Alt, 'Ägyptische Tempel in Palästina und die Landnahme der Philister', *ZDPV*, 67 (1944), pp. 1-20
 שוב: הני"ל [לעיל, הערה 7], עמ' 216-230; H.J. Katzenstein, 'Gaza in the Egyptian Texts of the New Kingdom', *JAOS*, 102 (1982), pp. 111-113; C.R. Higginbotham, *Egyptianization and Elite Emulation in Ramesside Palestine: Government and Accommodation on the Imperial Periphery*, Leiden 2000, pp. 56-59

10 M. Dothan, *Ashdod, II-III: The Second and Third Seasons of Excavations: 1963*, עמ' 521, 8, הערה 8, עמ' 521
 ברקו [לעיל, הערה 8], עמ' 521, 8, הערה 8, עמ' 521
 1965 ('Atiqot, 9-10), Jerusalem 1971; idem & Y. Porath, *Ashdod, V: The Excavations of Area G: The Fourth-Sixth Seasons 1968-1970* ('Atiqot, 23), Jerusalem 1993; M. Dothan, 'Ashdod', *NEAEHL*, pp. 95-98; idem & D. Ben-Shlomo, *Ashdod, VI: The Excavations of Areas H and K (1968-1969)* (IAA Reports, 24), Jerusalem 2005

11 L.E. Stager, 'Tel Ashkelon', *NEAEHL*, pp. 1581-1584; idem, D. Schloen & D.M. Master (eds.), *Ashkelon, I: Introduction and Overview (1985-2006)* (Harvard Semitic Museum Publications, Final Reports of the Leon Levy Expedition to Ashkelon), Winona Lake 2008

בתל צפית, שבמרכז שפלת החוף, באתר שהיה מרכז של עיר ממלכה בתקופת הברונזה המאוחרת, נוסדה ממלכת גת הפלשתית.¹² באחד משטחי החפירה (שטח E) יש שכבת הרס מסוף תקופת הברונזה המאוחרת, ואילו קרמיקת מונוכרום נמצאה בשטחים שונים ישירות מעל שכבת הברונזה המאוחרת. היקפה ועצמתה של גת בתקופת הברזל א ובראשית תקופת הברזל ב אינם ידועים, וכן לא ידוע מה היה היקף השטח שעליו שלטה. פינקלשטיין שיער שגת שלטה בתקופת הברזל א על השטח המצורף של גת ולכיש הכנעניות, ושתחומה הגיע עד רגלי במת ההר.¹³ אבל החפירות בח'רבת קיאפה הראו שלא כך היה (ראו להלן), וייתכן שבסוף המאה האחת-עשרה לפסה"נ עדיין הייתה גת עיר ממלכה לא גדולה, אשר שלטה רק על חלק משטחיה של העיר הכנענית מתקופת הברונזה המאוחרת (שתחומה לפי תעודות עמארנה הגיע עד רגלי במת ההר).¹⁴

בעוד שבחוף פלשת ובשפלת החוף הייתה רציפות יישובית במקומן של ערי הבירה, בצפון השפלה נדד מרכז השלטון לאתר חדש. בתקופת הברונזה המאוחרת הייתה ממלכת גזר הכנענית, ששכנה מצפון לנחל איילון, עיר הממלכה החזקה באזור. עקרון הייתה עיר שדה קטנה, אל נכון בתחומה של ממלכת בית-שמש, שמדרום לנחל שורק. הפלשתים החריבו את עקרון והפכו אותה לעיר הממלכה המרכזית בצפון השפלה.¹⁵ דומה שעקרון ירשה את מרבית שטחיה של ממלכת בית-שמש הכנענית והרחיבה את תחומה עד תל בטש במזרח ועד סמוך לגבולה של יפו במערב. ואילו גזר נשארה עיר עצמאית קטנה סמוך לגבולה הצפוני של ממלכת עקרון (ראו: יהושע טז, י; מלכים א ט, טז).

יפו, שממערב לתחומה של עקרון, בשטח שבין הירקון לנחל שורק, הייתה עיר שלטון מצרית, בדומה לעזה ולבית-שאן, אבל לאחר נסיגת המצרים איבדה את מעמדה כמרכז מנהלי והייתה כפופה למרכז הפלשתי שנוסד בתל קסילה שמצפון לה.¹⁶ דומה שגם אזור אגן הירקון היה בשליטה פלשתית

12 D. Ben-Shlomo, I. Shai & A.M. Maeir, 'Late Philistine Decorated Ware ("Ashdod Ware"): Typology, Chronology and Production Centers', *BASOR*, 335 (2004), pp. 1–35; D. Ben-Shlomo et al., 'Cooking Identities: Aegean-Style Cooking Jugs in the Southern Levant, and Cultural Interaction between the Philistines and Their Neighbors during the Iron Age', *AJA*, 112 (2008), pp. 225–246; A.M. Maeir, 'Zafit, Tel', *NEAEHL*, pp. 2079–2081

13 I. Finkelstein, 'The Philistine Countryside', *IEJ*, 46 (1996), p. 230

14 N. Na'aman, 'David's Sojourn in Keilah in Light of the Amarna Letters', *VT*, 60 (2010), pp. 87–97; idem, 'The Shephelah According to the Amarna Letters', I. Finkelstein & N. Na'aman (eds.), *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Winona Lake 2011, pp. 287, 289–292

15 ט' דותן וס' גיטין, 'תל מקנה / עקרון – עלייתה ונפילתה של עיר פלשתית', קדמוניות, כז (תשנ"ד), עמ' 17–2; S. Gitin & T. Dothan, 'The Rise and Fall of Ekron of the Philistines: Recent Excavations at an Urban Border Site', *BA*, 50 (1987), pp. 197–205; S. Gitin, 'Tel Miqne-Ekron: A Type Site for the Inner Coastal Plain in the Iron Age II Period', *AASOR*, 49 (1989), pp. 23–58; T. Dothan, 'Social Dislocation and Cultural Change in the 12th Century B.C.E.', W.A. Ward & M. Joukowsky (eds.), *The Crisis Years: The 12th Century B.C. from beyond the Danube to the Tigris*, Dubuque 1992, pp. 93–98; idem & S. Gitin, 'Miqne, Tel (Ekron)', *NEAEHL*, pp. 1051–1059; S. Gitin, M.W. Meehl & T. Dothan, 'Occupational History – Stratigraphy and Architecture', M.W. Meehl, T. Dothan & S. Gitin (eds.), *Tel Miqne-Ekron Excavations 1995–1996: Field INE East Slope Iron Age I (Early Philistine Period)*, Jerusalem 2006, pp. 27–67

16 A. Fantalkin & O. Tal, 'Navigating between the Powers: Joppa and Its Vicinity in the 1st Millennium B.C.E.', *UF*, 40 (2008), pp. 225–240

משמאל: המקדש הזעיר בתל קסילה בעת חשיפתו. במקדש נמצאו חפצי פולחן, כלי חרס, ספסלים להנחת מנחות ועוד למטה: כן פולחן מעוטר בדמויות אדם הרוקדות ריקוד פולחני [?]

(באדיבות פרופ' עמיחי מזר)

בתקופת הברזל א, אף שתרבותם החומרית של היישובים באזור שימרה את קווי ההיכר של התרבות הכנענית הקודמת.¹⁷

חוקרים דנו בשאלה אם המרכז הפלשתי שהוקם בתל קסילה היה מרכז עצמאי, או שהיה כפוף לאחת הממלכות הפלשתיות באזור.¹⁸ יובל גדות שיער שאשקלון הייתה אז הגורם הדומיננטי באזור,

17 'גדות, 'המשכיות ושינוי: על המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל במישור החוף המרכזי', קתדרה, 126 (טבת תשס"ח), עמ' 17-20; Y. Gadot, 'Aphék in the Sharon and the Philistine Northern Frontier', *BASOR*, 341 (2006), pp. 21-36; idem, 'Continuity and Change in the Late Bronze to Iron Age Transition in Israel's Coastal Plain: A Long Term Perspective', *PNAS*, 103 (2006), pp. 64-63.

18 למרכז הפלשתי בתל קסילה ראו: A. Mazar, *Excavations at Tell Qasile, I: The Philistine Sanctuary: Architecture and Cult Objects* (Qedem, 12), Jerusalem 1980; idem, *ibid.*, II: *The Philistine Sanctuary: Various Finds, the Pottery, Conclusions, Appendixes* (Qedem, 20), Jerusalem 1990; idem, 'The Iron Age Dwellings at Tell Qasile', J.D. Scholten (ed.), *Exploring the Longue Durée: Essays in Honor of Lawrence E. Stager*, Winona Lake 2008, pp. 319-336.

מפני שבדיקה פטרוגרפית הראתה שכלים רבים שנמצאו באתרים באגן הירקון מוצאם באשקלון.¹⁹ אלכסנדר פנטלקין ואורן טל העלו את ההשערה שמחוז יפו היה כפוף לעקרון, שכנתו המזרחית.²⁰ אני נוטה להניח שתל קסילה היה מרכז של ממלכה פלשתית עצמאית שמרכזה היה מצפון לשפך הירקון, וששלטה על השטח שבין נחל שורק למקורות הירקון. רק לאחר שחרבה העיר, בראשית המאה העשירית לפסה"נ (קסילה X), סופח האזור לאחת הממלכות שמדרום לו (אשרוד או אשקלון). למערך ערי הממלכה שצמח בדרום הארץ בתקופת הברזל א היו מספר קווי דמיון למערך שהתקיים בתקופת הברונזה המאוחרת, אבל בבדיקה מקרוב מתברר שהשינויים שחלו בו עולים לאין שיעור על ההמשכיות. עזה, מרכז השלטון המצרי, הפכה לעיר ממלכה, ואילו עיר השלטון יפו הפכה לחלק מממלכה קטנה שמרכזה בתל קסילה. עקרון תפסה את מקומה של גזר כעיר המרכזית בצפון השפלה, וגזר הפכה עיר כנענית קטנה בגבולה של ממלכת עקרון. ככל הערים הכנעניות המרכזיות שנחפרו נמצאו עדויות – מלאות או חלקיות – לחורבן, כך שכינון מערך הממלכות הפלשתיות היה מלווה בכיבוש בכוח ובהרס. בעקבות התבססות הפלשתים בערים המרכזיות חלו בהן שינויים מפליגים במוסד המלוכה, במשטר, בחברה, בכלכלה, בפולחן ובתרבות החומרית והרוחנית. אם כן אף שהייתה המשכיות במקומם של מספר מרכזי שלטון (אשקלון, אשרוד, גת), ההנחה בדבר רציפות ביסודות העיקריים של זהותן העצמית של הערים בדרום הארץ שגויה, ויש לראות בפלשתים את כובשיהן ולא את ממשיכיהן של הממלכות הכנעניות שקדמו להם.

הרציפות בתרבות הכנענית במזרח השפלה

בניגוד לשיקום הערים המרכזיות במישור החוף ובמערב השפלה, לכיש, המרכז הכנעני החשוב ביותר במזרח השפלה בשלב האחרון של השלטון המצרי כנען, נשארה חרבה בתקופת הברזל א. יש בכך כדי להעיד על גורלם השונה של חבלים אלה.

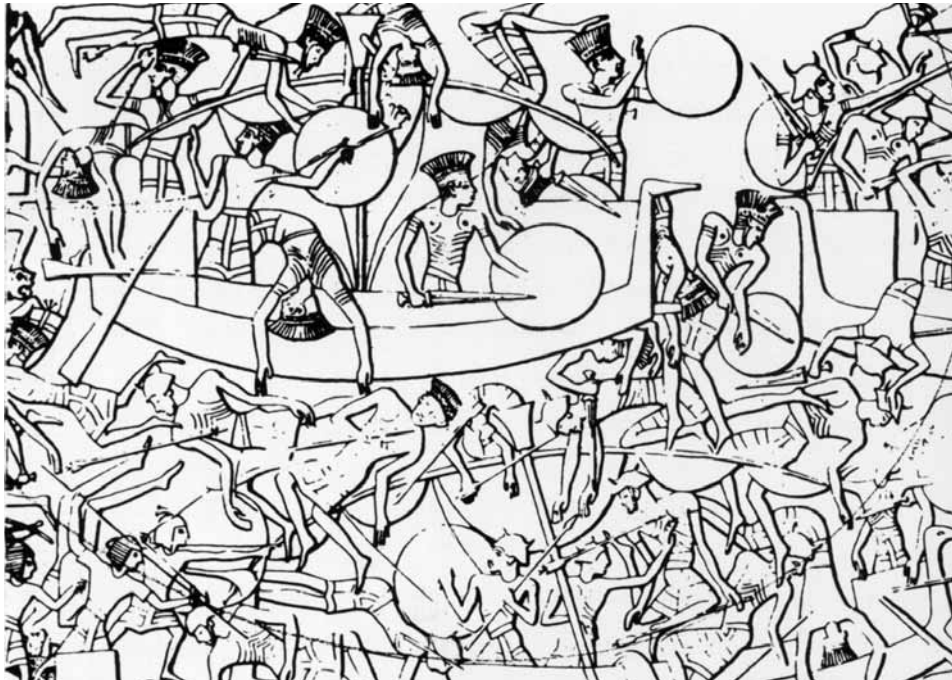
פינקלשטיין השווה בין היקף האוכלוסייה בחוף פלשת ובשפלה בתקופת הברזל א להיקפה בתקופת הברונזה המאוחרת והגיע למסקנה שמספר היישובים קטן באופן משמעותי אבל שטחם הממוצע גדל באופן ניכר, כך שהמספר הכולל של התושבים נשאר כשהיה.²¹ לפי חישוביו בתקופת הברונזה המאוחרת היו 102 יישובים, ובתקופת הברזל א היו רק ארבעים ותשעה יישובים, ורובם ישבו על אתרי תקופת הברונזה המאוחרת. בחישוב מניין האוכלוסין לפי ממוצע של עשרים איש לרונם בנוי היה מספר התושבים בחוף ובשפלה בתקופת הברונזה המאוחרת 35,000 בקירוב, ובתקופת הברזל א – 30,000. מחישובים אלה הסיק פינקלשטיין שמספרם של גויי הים שבאו לדרום הארץ היה קטן למדי והגיע רק לאלפים אחדים.²²

19 גרות, אפק (לעיל, הערה 17), עמ' 31; הנ"ל, המשכיות ושינוי, באנגלית (לעיל, הערה 17), עמ' 64-66.

20 פנטלקין וטל (לעיל, הערה 16), עמ' 241-242, הערה 66.

21 פינקלשטיין (לעיל, הערה 13), עמ' 225-232; שביט (לעיל, הערה 8), עמ' 138-153.

22 פינקלשטיין (שם), עמ' 237; הנ"ל, יישובי הפלשתים (לעיל, הערה 3), עמ' 172; הנ"ל, הפרדיגמה הפלשתית (לעיל, הערה 3), עמ' 518-519.

תיאור הקרב הימי בין רעמסס השלישי לבין גויי הים ובכללם הפלשתים בתבליט מ'מדינת האבו' במצרים, ראשית המאה השתים-עשרה לפסה"נ (באדיבות פרופ' עמיחי מור)

אולם בחישוב מספרם הקטן של המהגרים מן המערב ומצפון-מערב לא הביא פינקלשטיין בחשבון את המפנה ההיסטורי שחל בדרום הארץ בתקופת הברזל א. הפלשתים עמדו בהצלחה בשני קרבות גדולים – ביבשה ובים – עם הצבא והצי המצריים, לכדו את הערים המרכזיות בדרום החוף של כנען, הביאו לנסיגתם של המצרים מכנען, התבססו בחבל החוף, והרחיבו בהדרגה את שליטתם על כל אזור השפלה (ראו להלן). מהפך היסטורי כזה אינו עולה בקנה אחד עם האומדן הנמוך של מספר המהגרים לפלשת ממערב ומצפון-מערב. יש לזכור כי אומדן זה נשען רק על נתוני הסקרים הארכאולוגיים, שניתוחם פתוח לפירושים שונים, ושהחישובים הנשענים עליהם רחוקים מוודאות.²³ מוטב להניח שמספרם של המהגרים מן המערב היה גדול, אולי אף במידה ניכרת, מהאומדן של פינקלשטיין וקרוב יותר לאומדנים שהציעו חוקרים אחרים שדנו בשאלה זו.²⁴

הירידה המשמעותית ביותר בהיקף היישוב במעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל א חלה באזור השפלה. לפי הסקר שנערך באזור זה היו בשפלה שישים ושבעה אתרים בתקופת הברונזה

23 בקרב ארכאולוגים גוברת המודעות למגבלותיהם של הסקרים הארכאולוגיים. ראו לאחרונה: A. Faust & Z. Safrai, 'Salvage Excavations as a Source for Reconstructing Settlement History in Ancient Israel', *PEQ*, 137 (2005) 139-158, ושם ספרות קודמת.

24 לאומדן ההיקף המספרי של ההגירה מן המערב ראו: סטייגר, השפעת גויי הים (לעיל, הערה 8), עמ' 344; הנ"ל, עיצוב זהות (לעיל, הערה 8), עמ' 161-163; A. Yasur-Landau, 'Social Aspects of the Aegean Migration to the Levant in the Late Second Millennium BCE', Ph.D. dissertation, Tel-Aviv University, 2003, p. 368; idem, 'Let's Do the Time Warp Again: Migration Processes and the Absolute Chronology of the Philistine Settlement' (לעיל, הערה 2), עמ' 609-620.

המאוחרת לעומת עשרים וחמישה אתרים בתקופת הברזל א.²⁵ עיקר הירידה חלה באזור שמצפון לעיר הממלכה הכנענית לכיש ובאזור שמדרום לעיר הממלכה גת.

מה היו הסיבות לירידה הבולטת בהיקף היישוב באזור החוף ובייחוד בשפלה ולהתכנסות התושבים ליישובים מרכזיים? פינקלשטיין העלה את ההשערה שהחברה בתקופת הברזל א הייתה עירונית יותר מאשר בתקופה הקודמת, ושלא היה לחץ אוכלוסין גדול, ולכן נשארו מקומות רבים ריקים.²⁶ אבל אין בכך כדי להסביר את הצמצום הדרמטי ביישוב הכפרי בשפלה ובמישור החוף. שלמה בונימוביץ סבר שגידול היישובים בחוף פלשת נבע מהחלת מדיניות של העברת אוכלוסין בכפייה על תושבי הארץ הקדומים, צעד שהביא להתרוקנות האזור הכפרי ולהעברת התושבים למרכזי היישוב,²⁷ ואלון שביט אימץ הסבר זה במאמרו על ייסוד ערי הממלכה הפלשתיות בתקופת הברזל א.²⁸ שניהם קשרו זאת לשיטת אכלוס בכפייה שהביאו הפלשתים מארצות מוצאם. יש להעיר על כך שהשיטה של עקירת תושבים בכוח ממקומות קרובים ורחוקים והושבתם בכפייה בערים ובכפרים ידועה בממלכות המזרח הקדום מתקופות קדומות. לא מוצדק לקשור את מדיניות ההושבה בכוח למוצאם האגאי של הפלשתים בנימוק שבתרבות היוונית נטבע מונח סגולי בלשון נקייה למהלך כוחני חסר עכבות זה (synoecism, 'איחוד'). לא הייתה זו מדיניות ייחודית שהביאו הפלשתים מארצות מוצאם, אלא מדיניות שנקטו בעלי כוח במקומות שונים ובזמנים שונים כדי לבסס את שלטונם. אפשר לשער שגם הפלשתים אימצו מדינות זו בעת התבססותם בארץ, והדבר יכול לשמש מפתח להבנת היחסים האמתיים בין פלשתים לכנענים.

ההשערה בדבר הושבה בכוח יכולה להיות לכל היותר הסבר חלקי למצב היישובי שהתהווה בדרום הארץ. את המציאות שהתגלתה בסקרים יש לקשור לשאלה הרחבה יותר של דרך השתלטותם של הפלשתים על החבלים הכנעניים בדרום הארץ. בנושא זה רב הסתום מן הנגלה, שהרי איננו יודעים כיצד עלה בידי הפלשתים לכבוש את ערי החוף, מתי הרחיבו את תחומם מזרחה, הפכו את גת (תל צפית) ואת עקרון (תל מקנה) למרכזי שלטון, והרחיבו את שליטתם לאזורים הסמוכים להן. אין לשער שהכנענים ויתרו מרצון על שטחים שהחזיקו בהם אבותיהם מדורי דורות, ויש להניח שהתחוללו מאבקים קשים וממושכים בינם ובין הפלשתים. נטישת רבים מן היישובים הקטנים יכולה להיות מוסברת לא רק בהעברת אוכלוסין כפויה, אלא גם בחוסר ביטחון ממושך ששרר בחבלי החוף והשפלה בתקופת הברזל א, ושאיץ תושבים רבים לנטוש את מקומותיהם ולהתלקט במקומות מרכזיים, שהבטיחו להם יתר הגנה וביטחון.

אפשר להמחיש את דרכי פעולתם של הפלשתים מתוך סיפורים מקראיים, שבלי קשר למידת הדיוק בהצגתם את ההיסטוריה כפי שהייתה, הם עשויים לשקף את מה שנחרת בזיכרון ההיסטורי

25 פינקלשטיין (לעיל, הערה 13), עמ' 233 'Results of the Survey: Settlement Patterns in the Lachish;233 Region', D. Ussishkin (ed.), *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)* (MSIATAU, 22), Tel-Aviv 2004, pp. 2680-2681

26 פינקלשטיין (לעיל, הערה 13), עמ' 233.

27 בונימוביץ (לעיל, הערה 8), עמ' 107-108.

28 שביט (לעיל, הערה 8), עמ' 156-157.

באשר למדיניות הפלשתית בתקופה זו. בסיפור בשמואל א כג, א-ה תוארה פשיטה פלשתית על יישוב (קעילה) ובזיזת גגן מהגרנות. המשימה העיקרית שיעד אכיש מלך גת לדוד בהושיבו אותו בצקלג הייתה לפשוט על יישובי דרום יהודה והנגב, לשבות אנשים ולקחת שלל (שם כז, ח-יב). תיאור 'המשחית' שיצא בשלושה ראשים לזרוע הרס וחורבן בדרום אפרים ובצפון בנימין (שם יג, יז-יח), עשוי לשקף זיכרון קדום על שיטת האדמה החרוכה שנקטו הפלשתים במאבקם עם יריביהם. אין תמה שהמספר הציג את החרדה שהתעוררה בקרב יושבי חבל ההר נוכח המתקפה הפלשתית בניסוח דרמטי יוצא דופן: 'ויתחבאו העם במערות ובחֲנֻחִים ובסלעים ובצרחים ובכרות; ועברים עברו את הירדן ארץ גד וגלעד' (שם יג, ו₁-ז₂). אם אכן נהגו הפלשתים ללכוד אנשים ולהושיב אותם בעריהם, ובדרך זו לרוקן את יישוביהם, הרי מציאת מסתור ובריחה הרחק מאזור הסכנה הלמו היטב את חומרת המצב. על רקע זה אפשר לשער שנטישתם של ח'רבת איתל (העי) וח'רבת רדאנה, שני יישובים בשוליים הדרומיים של הר אפרים, בראשית תקופת הברזל ב1 הייתה קשורה למסעות המלחמה הפלשתיים, שלפי הסיפורת המקראית נערכו לאזור זה (שם יג, ה, יז-יח; יד, כג, לא; ראו גם: שמואל ב ה, יז-כה; דברי הימים א יד, ח-ז).²⁹

הסיפור המקראי הדגיש את המאבקים שהתחוללו בין הפלשתים לתושבי חבל ההר, אך לא הציג את הרקע למאבקים ואת זמנם. חוקרים התעלמו מהמועד שבו התחוללו מאבקים אלה ומשלבי ההתפשטות של הפלשתים שקדמו להם, ותיארו באופן לא מציאותי שכנות ממושכת של הפלשתים עם תושבי חבל ההר והשפעה פלשתית על עיצוב הזהות האתנית של תושבי חבל זה.³⁰ לא מן הנמנע שבמהלך תקופת הברזל א ערכו הפלשתים פשיטות לחבל ההר כדי ללכוד אנשים ולקחת שלל, אבל הם פתחו במאבק ישיר עם תושבי חבל ההר רק לאחר שהשלימו את השתלטותם על החבלים הנמוכים, שבהם ישבו הכנענים, אל נכון בראשית תקופת הברזל ב1 (ראו להלן). יתר על כן, בראשית תקופת הברזל ב1 באו הפלשתים במגע רק עם תושבי חבלי דרום אפרים, בנימין והר יהודה, בעוד שתושבי חבלי ההר משני עברי הירדן, באזורים שישב בהם הרוב המכריע של ה'ישראלים', לא באו כלל במגע עם הפלשתים. לפיכך יש לקבוע כי השפעתם של הפלשתים – בבחינת ה'אחר' שמולו נקבעת הזהות העצמית 'שלנו' – על עיצוב הזהות של תושבי חבל ההר הייתה מאוחרת, ויש לבקש אותה רק בתחומי הר יהודה ובנימין ולא בתחום שבו עתידה הייתה לקום ממלכת ישראל (הממלכה הצפונית).

הקבוצה שזהותה האתנית אכן עוצבה במסגרת המאבק עם הפלשתים הייתה הכנענים, צאצאיהם של תושבי הארץ הקדומים, שישבו במזרח השפלה בתקופת הברזל א. אפשר להמחיש זאת באמצעות ההימנעות מאכילת בשר חזיר. תושבי חבל ההר לא נזקקו לדגם השלילי הפלשתי כדי להימנע מאכילת

29 לריון בתאריך נטישתן של ח'רבת רדאנה ואיתל (העי) בראשית תקופת ברזל ב1 ראו: I. Finkelstein, 'Iron Age I Khirbet et-Tell and Khirbet Raddana: Methodological Lessons', S.W. Crawford et al. (eds.), 'Up to the Gates of Ekron': Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin, Jerusalem 2007, pp. 107-113; I. Finkelstein & E. Piasezky, 'The Iron Age I-IIA in the Highlands and Beyond: C¹⁴ Anchors, Pottery Phases and the Shoshenq I Campaign', *Levant*, 38 (2006), pp. 50-53
30 A. Faust, *Israel's Ethnogenesis: Settlement, Interaction, and Expansion and Resistance*, London 2006, pp. 139-156

משמאל: שבר תכשיט זהב משובץ מתקופת הברונזה המאוחרת, תל לכיש (שכבה VI) למטה: שבר קערה ועליו כתובת בכתב כנעני מתקופת הברונזה המאוחרת, תל לכיש

(באדיבות המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב)

של תקופת הברונזה המאוחרת, ומכלול כלי החרס שנתגלה נבדל מזה של אתרי חבל ההר במגוון הרחב של הכלים ובמיעוט קנקני שפת צווארון. שיעור הקרמיקה הפלשתית במכלול כלי החרס שנחשפו באתר הוא קטן, וממצא העצמות מלמד שהתושבים לא אכלו בשר חזיר. חופרי בית-שמש, בונימויכין וצבי לדרמן, טענו שהממצאים מן האתר משקפים את התנגדות תושבי המקום הכנענים לפלשתים, וכי בדרך זו של הצבת מעין טאבו על החזיר ועל כלי החרס הפלשתיים הם הבדילו עצמם משכניהם במערב.

אתר מעורר עניין, המחייב מחקר נוסף, הוא ח'רבת אלקום, אשר נחפרה באופן חלקי, ושעד כה לא פורסם דו"ח מפורט על תוצאות החפירה בה.³³ לפי הרו"ח הראשוני האתר הוקף בחומה קיקלופית (cyclopean stone wall), העוברת מתחת לקיר הטרסה של הכפר המודרני. באחד השטחים נמצא שער בעל שני חדרים שיסודותיו הושתתו כנראה על שער קדום מהמאות העשירית-התשיעית לפסה"נ. לאור ממצאים אלה שיער חופר האתר, ג'ון הולדיי, שמערכת הביצור נבנתה בסוף המאה העשירית או בראשית המאה התשיעית לפסה"נ.³⁴

London 2008, pp. 21–31; eidem, 'The Archaeology of Border Communities: Renewed Excavations at Tel Beth-Shemesh, Part 1: The Iron Age', *NEA*, 72, 3 (2009), pp. 114–124
 J.S. Holladay, 'Khirbet el-Qôm', *IEJ*, 21 (1971), pp. 175–177; W.G. Dever, 'Qôm, Khirbet el-', *NEAEHL*, pp. 33 1233–1235
 34 לקבר משפחתי עשיר בממצאים מהמאות השתיים-עשרה והאחת-עשרה שנחשף בבית הקברות הסמוך לתל עיטון ראו: ג' G. Edelstein & S. Aurant, 'The '90-86 עמ' (תשל"א), 15 קרמוניות, 'תל עיטון', קרמוניות, 15 (תשל"א), עמ' 90-86; G. Edelstein & N. Schreiber, 'Two Decorated "Philistine" Tomb at Tell 'Eitun', *Atiqot*, 21 (1992), pp. 23–41; G. Edelstein & N. Schreiber, 'Two Decorated Iron Age Bronze Belts from Tell 'Eitun', *ibid.*, 39 (2000), pp. 113–119

בחפירה בתל בית־מרסים נמצא שהעיר מתקופת הברונזה המאוחרת חרבה, ושעל הריסותיה שבו והתיישבו התושבים המקומיים, והמשיכו לייצר את כליהם במסורת תקופת הברונזה המאוחרת. היישוב באתר נמשך ברציפות בתקופת הברזל א, ובמכלול החרסים התגלו גם שכרי חרסים פלשתיים. דומה שהאתר ניטש לפני סוף תקופת הברזל א והתחדש רק בשלב מאוחר של תקופת הברזל ב.³⁵ מהדיון עולה שבמזרח השפלה ובאזורים שמצפון ומצפון־מערב לממלכת עקרון (גזר ויישובי אגן הירקון) המשיכו להתקיים עד סוף תקופת הברזל א יישובים שתרבותם החומרית שימרה את קווי ההיכר של התרבות הכנענית. ביישובים אלה ישבו צאצאיהם של תושבי הארץ הקדומים, והם קיימו את המסורת התרבותית של אבותיהם ודומה שאף גילו התנגדות לתרבותם של המהגרים ממערב.

היישוב המבוצר בח'רבת קיאפה

ח'רבת קיאפה יושבת בראש אחת הגבעות הסוגרות על עמק האלה מצפון, בתווך בין שוכה לעזקה, בקצה המערבי של השפלה הגבוהה. לרגליה עברה דרך הרוחב שיצאה מפלשת, חצתה את עמק האלה ואת השפלה הגבוהה ועלתה אל הר יהודה. האתר שוכן כ־12 ק"מ ממזרח לתל צפית (גת פלשתיים), שהיה מרכז של ממלכה פלשתית בתקופת הברזל א, והקרבה בין שני האתרים מעוררת באופן טבעי את שאלת הזיקה הפוליטית והתרבותית ביניהם.

למטה: חזר בחומת הסוגרים של ח'רבת קיאפה ובית מגורים הנשען עליו (באדיבות פרופ' יוסף גרפינקל)

משלחת החפירות באתר, שבראשה עומדים יוסף גרפינקל וסער גנור, ערכה עד כה ארבע עונות חפירה וחשפה שלוש שכבות בנייה עיקריות. שתי השכבות העליונות תוארכו לסוף המאה הרביעית – ראשית המאה השלישית לפסה"נ ולתקופה ההלניסטית המאוחרת. השכבה התחתונה נבנתה על סלע האם, ובה בלבד יתמקד הדיון.³⁶ תאריך היישוב הקדום בח'רבת קיאפה נקבע על ידי ארבעה תאריכים רדיומטריים שנמדדו על חרצני זיתים מפוחמים. חופרי האתר תיארכו את שכבת הברזל לשנים 975-1025 לפסה"נ.³⁷ כלי החרס שנמצאו על הרצפות שייכים כנראה לשלב המעבר בין סוף תקופת הברזל א לראשית תקופת הברזל ב.³⁸

העיר הייתה מוקפת חומת סוגרים, ושטחה היה 23 דונם בקירוב. בתי המגורים ברצועה החיצונית שסביב האתר נשענו על הסוגרים, כך שכל סוגר שימש גם חדר אחורי של אחד המבנים. במערב העיר נחשף שער בעל ארבעה תאים שבמרכזו עברה תעלת ניקוז, והחופרים שחזרו שער נוסף בצד הדרומי של העיר. הקירות החיצוניים של הסוגרים נבנו בחלקם מאבנים ענקיות, והקמת מערך הביצורים שהקיף את כל האתר דרשה כוח אדם רב. אף כי המתאר החיצוני של חומת הסוגרים והמבנים הנשענים עליה מכפנים דומים במידת מה למתאר של אתרים אחרים מתקופת הברזל, קדומים מח'רבת קיאפה ומאוחרים ממנה, אופיו המונומנטלי של הביצור על הסוגרים המשולבים בו הוא יחידאי במידה רבה, ואין לו מקבילות מדויקות בארכיטקטורה של תקופת הברזל א-ב.³⁹

מה היה מוצא האוכלוסייה שישבה בח'רבת קיאפה ומה הייתה זיקתו הפוליטית של האתר? לאור התרבות החומרית שהתגלתה בחפירות ודאי שאין מדובר ביישוב פלשתי, שהרי תרבותו החומרית נבדלת מזו של המרכז הפלשתי בגת הסמוכה, ובין אלפי העצמות שנבדקו לא נמצאו עצמות חזיר, שהן כה אופייניות לאתרים הפלשתיים מתקופה זו.⁴⁰ באתר לא נמצאו כלי חרס פלשתיים, והדבר עשוי לנבוע מהתברלות מכוונת של תושבי המקום.⁴¹ גרפינקל וגנור דחו את ייחוס האתר לתושבי הארץ הקדומים בטענה שמסורת הבנייה המשתקפת בו זרה לארכיטקטורה של יישובי תקופת הברונזה המאוחרת. בהסתמך על טענות על דרך השלילה (לא פלשתיים ולא כנענים) הסיקו שמוצא האוכלוסייה היה בהר יהודה.

שני החוקרים הניחו שבתקופה שקדמה להקמת היישוב בח'רבת קיאפה צמחה כחבל ההר ממלכה ריכוזית חזקה, שהרי ביצור האתר, יישובו ותחזוקתו השוטפת חייבו גיוס כוח אדם רב ותשתית מנהלית וצבאית איתנה. השנים 975-1025 לפסה"נ, שבהן התקיים האתר, מקבילות לדעתם לתקופת מלכותו של דוד. ולפיכך קבעו שהוא השליט שביזמתו הוקם המקום, ושהוא נבנה כדי להגן על הגבול המערבי

36 Y. Garfinkel & S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa, I: Excavation Report 2007-2008*, Jerusalem 2009
 37 Y. Garfinkel & S. Ganor, 'Site Location and Setting and History of Research' (שם), עמ' 4, 8, 35-38. לביקורת על התאריך הרדיומטרי ראו: L. Finkelstein & E. Piasezky, 'Khirbet Qeiyafa: Absolute Chronology', *TA*, 37 (2010), pp. 84-88
 38 H-G. Kang, & Y. Garfinkel, 'The Early Iron Age IIA Pottery' (שם), עמ' 119-149, Ashdod; L. Singer- Avitz, 'Ware I: Middle Philistine Decorated Ware' (שם), עמ' 151-160. לביקורת על תיארוך כלי החרס ראו: R. Kehati, 'The Faunal Assemblage' (שם), עמ' 201-208.
 40 בנימוכין ולדרמן, מקרה גבול (לעיל, הערה 32), עמ' 24; הנ"ל, ארכאולוגיה של קהילות גבול (לעיל, הערה 32), עמ' 123.

תאריך זה עומד בסתירה מוחלטת להשערה של גרפינקל וגנור, שלפיה כתשעים שנה קודם לכן, בראשית הרבע האחרון של המאה האחת-עשרה לפסה"נ, הגיע דוד, סבו של רחבעם, לשיא עצמתו המדינית והצבאית ובנה את האתר המבוצר בח'רבת קיאפה. את עלייתו של דוד למלוכה יש לתארך כמובן לתקופה שלאחר חורבן היישוב בח'רבת קיאפה ונטישתו, אל נכון ברבע השני של המאה העשירית לפסה"נ, בעת שממלכת גת הרחיבה את שליטתה לשפלה כולה (ראו להלן).⁴⁴ אם כן ברור כי הפירוש ההיסטורי-התרבותי שהציעו גרפינקל וגנור לאתר בח'רבת קיאפה שגוי מעיקרו, ויש לנסות להשתית את מקומה של ח'רבת קיאפה בהשתלשלות המאורעות בדרום הארץ על יסודות שונים מאלה שהוצעו עד כה במחקר האתר.

הקישור שיצרו גרפינקל וגנור בין ח'רבת קיאפה להר יהודה ובנימין מבוסס בעיקר על טענות על דרך השלילה: תושבי המקום לא היו פלשתים ואף לא כנענים, ולפיכך מוצאם מחבל ההר, ממזרח לשפלה. אבל בעוד שהנימוקים לשלילת זיהוי תושבי האתר עם הפלשתים הם מכריעים, הנימוקים לשלילת זיהוים עם הכנענים קלושים. בחינה מקרוב של הממצאים שנחשפו באתר מראה עד כמה הוא קשור לתרבות המקומית באזור השפלה, ועד כמה הוא נבדל ברבים ממאפייניו מיישובי חבל ההר.

תכנון האתר וביצורו: חומות סוגרים ששולבו בהן מבנים שנבנו בהיקף האתר אינן ידועות ככנען מתקופת הברונזה המאוחרת,⁴⁵ אבל הן ידועות באתרים שהוקמו בתקופת הברזל א ובראשית תקופת הברזל ב בעבר הירדן, בחבל ההר ובהר הנגב.⁴⁶

בתל אלעמירי שבגבול ממלכת עמון נבנה בראשית תקופת הברזל א ביצור שהורכב מחומה חיצונית ומשרשרת מבנים סמוכים אשר יצרו מעין קיר פנימי מקביל לה.⁴⁷ מסכיב לשורת יישובים מתקופת הברזל א באזור נחל ארנון – ח'רבת אלמדינה אלעליה, ח'רבת אלמדינה אלמערג'ה וח'רבת אלמערמריה מדרום לארנון וא-להון מצפון לארנון – נבנתה חומה ובמקביל לה הוקמה שרשרת מבנים שיצרו יחד מעין קיר פנימי של חומת סוגרים.⁴⁸ ברוס רוטלדג' ציין שבח'רבת אלמדינה אלעליה רוב

44 חוקרים רבים תיארו את תקופת שלטונו של דוד לראשית תקופת הברזל ב, משום שהשינויים שחלו בממצא מתקופה זו התפרשו כמשקפים את כינונו של מוסד המלוכה בחבל ההר. ראו: A. Faust, 'The Large Stone Structure in the City of David: A Reexamination', *ZDPV*, 126 (2010), pp. 124–127. הערה 38.

45 לאחרונה התגלתה חומת סוגרים מתקופת הברונזה המאוחרת ב בחפירות תל זרעה שבצפון עבר הירדן. ראו: J. Häser & D. Vieweger, 'The Tall Zar'a and the Gadara Region Project in the Years 2007 and 2008', *ADAJ*, 52 (2008), pp. 375–395; D. Vieweger & J. Häser, 'Das "Gadara-Region Project": Der Tell Zerä in den Jahren 2007 bis 2009', *ZDPV*, 126 (2010), pp. 6–11.

46 I. Finkelstein, 'Tall al-Umayri in the Iron Age I: Facts and Fiction, with an Appendix on the History of the Collared Rim Pitthoi', פינקלשטיין ונאמן (לעיל, הערה 14), עמ' 118–122.

47 L.G. Herr, 'Tall al-Umayri and the Madaba Plains Region during the Late Bronze-Iron Age I Transition' מוזר ושטרן (לעיל, הערה 8), עמ' 264–251; idem, 'The Settlement and Fortification of Tall al-Umayri in Jordan during the LB/Iron I Transition', L.E. Stager, J.A. Greene & M.D. Coogan (eds.), *The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Honor of James A. Sauer* (Studies in the Archaeology and History of the Levant, 1), Winona Lake 2000, pp. 167–179. פינקלשטיין (שם), עמ' 113–128.

48 E. Olàvarri, 'La campagne de fouilles 1982 à Khirbet Medeinet al-Mu'arradjeh près de Smakieh (Kerak)', *ADAJ*, 27 (1983), pp. 165–178; B. Routledge, 'Seeing through Walls: Interpreting Iron Age I Architecture at Khirbat al-Mudayna al-'Aliya', *BASOR*, 319 (2000), pp. 37–70; D. Homès Fredericq, *Découvrez Lehan*

**שרידי יישוב
מבוצר בח'רבת
א־דוארה, מצפון
לירושלים**
(באדיבות פרופ'
ישראל פינקלשטיין,
המכון לארכאולוגיה,
אוניברסיטת תל-אביב)

המבנים נבנו צמוד לחומה ומרכז האתר נשאר ריק, כמו בח'רבת קיאפה, ודומה שכך היה גם בח'רבת אלמדינה אלמערג'ה.⁴⁹

היישוב המבוצר הקדום ביותר הידוע עד כה בחבל ההר התגלה בח'רבת א־דוארה, במזרח חבל בנימין. יישוב קטן זה, ששטחו 5 דונמים, תוארך למעבר בין תקופת הברזל א לתקופת הברזל ב (סוף המאה האחת-עשרה – ראשית המאה העשירית לפסה"נ). הוא הוקם על ראש גבעה והוקף בחומה שעובייה 2-3 מ', ובמקביל לחומה נבנה קיר מוצק לא רצוף ועליו נשענו מבני עמודים שבכל אחד משניים עד ארבעה חדרים.⁵⁰ קטע ביצור שאולי היה שייך לחומת סוגרים התגלה גם בחפירות ח'רבת א־תל (העי), מצפון לח'רבת א־דוארה, בשוליים הדרומיים של הר אפרים.⁵¹

et la Voie Royale: Les fouilles belges en Jordanie, Brussels 1997; F. Ninow, 'First Soundings at Khirbat al-Mu'mmariyya in the Greater Wādi al-Mūjib Area', *ADAJ*, 48 (2004), pp. 257-266; idem, 'The 2005 Soundings at Khirbat al-Mu'mmariyya in the Greater Wādi al-Mūjib Area', *ibid.*, 50 (2006), pp. 147-156 (שם), עמ' 118-122.

49 רוטלדג' (שם), עמ' 48-49, 55-58.

50 I. Finkelstein, 'Excavations at Khirbet ed-Dawwara: An Iron Age Site Northeast of Jerusalem', *TA*, 17 (1990), pp. 163-208; idem, 'Dawwara, Khirbet ed-', *NEAEHL*, pp. 332-334.

51 Y. Shiloh, 'Elements in the Development of Town Planning in the Israelite City', *IEJ*, 28 (1978), pp. 44-46. לתיארוך היישוב בח'רבת א־תל (העי) ראו: פינקלשטיין ופיאסצקי (שם), עמ' 50-53; פינקלשטיין (לעיל, הערה 29).

את החומה הפנימית שנחשפה בתל א־נצבה תיארכו ארכאולוגים לסוף המאה העשירית או לראשית המאה התשיעית לפסה"נ, אך תאריך זה אינו ודאי.⁵² יש לשער שאסא מלך יהודה בנה את החומה בראשית המאה התשיעית לפסה"נ, כפי שמסופר במלכים א טו, כב (ראו גם: ירמיה מא, ט).⁵³ יישובים רבים בהר הנגב הוקפו במעין חומות סוגרים.⁵⁴ מתארם של יישובים אלה ביצתי, מלבני או רבוע, והוא הותאם בדרך כלל לזה של הגבעה שעליה ישבו. באתרים אלה, בדומה לח'רבת קיאפה ולאתרים שמדרום לארנון, רוכזו מבני המגורים מסביב לקיר הסוגר, ומרכז האתר נשאר פתוח. ליד יישובים אלה נמצאו יישובים פרוזים רבים, ובמקרים שבהם שימשו מבני הסוגרים גם להגנה על האתר עשויים היו תושבי היישובים הפרוזים למצוא באתר מקלט בשעת סכנה. מסקירה זו עולה שתכנית העיר המבוססת על בתי מגורים שנבנו צמודים לחומה, ושולבו בה כחלק מהביצור, הופיעה תחילה באתרים מתקופת הברזל א בדרום עבר הירדן, ומאוחר יותר הופיעה גם בהר בנימין ובשוליים הדרומיים של הר אפרים (ח'רבת א־דוארה, העי ותל א־נצבה) וכן בהר הנגב.⁵⁵ שילוב זה של חומה ומבנים צמודים אליה היה חידוש של תקופת הברזל א, וקבוצות שונות באזורים שונים השתמשו בו כדי לבצר את יישוביהן. מובן מאליו ששיטת ביצור אינה מכירה בגבולות מדיניים, והעובדה שחומת הסוגרים אומצה בתקופה מאוחרת לשם ביצור מספר אתרים ביהודה מלמדת שהתאימה לצורכיהם של מבצרי אותם אתרים.⁵⁶ החידוש בביצור באמצעות חומה ומבנים הצמודים אליה אינו שונה ממספר חידושים ארכיטקטוניים אחרים, דוגמת בתי ארבעה מרחבים ובתי עמודים, שהופיעו במעבר בין תקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל, ושנפוצו במרחב גדול משני עברי הירדן.

- 52 לדין בביצורים בתל א־נצבה ראו: שילה (שם), עמ' 38-40; J.R. Zorn, 'An Inner and Outer Gates Complex at Tell en-Naşbeh', *BASOR*, 307 (1997), pp. 53-66. ושם ספרות קודמת.
- 53 גרעין הסיפור על המלחמה בין בעשא לאסא ועל ביצור גבע ומצפה (מלכים א טו, יז-כב) נשען על מקור קדום שעובד והורחב על ידי מחבר ספר מלכים. ראו: H. Tadmor & M. Cogan, 'Ahaz and Tiglath-pileser in the Book of Kings: Historiographical Considerations', *Biblica*, 60 (1979), pp. 499-503; N. Na'aman, 'The Deuteronomist and Voluntary Servitude to Foreign Powers', *JSOT*, 65 (1995), p. 45; idem, 'Let Other Kingdoms Struggle with the Great Powers – You, Judah, Pay the Tribute and Hope for the Best: The Foreign Policy of the Kings of Judah in the Ninth-Eighth Centuries', R. Cohen & R. Westbrook (eds.), *Isaiah's Vision of Peace in Biblical and Modern International Relations: Swords into Plowshares*, New York 2008, pp. 57-58.
- 54 ז' משל וא' גורן, "מצודת אהרונ" שליד קסיימה: "מצודה ישראלית" נוספת בנגב ובעיית ה"מצודות בנגב", ארץ-ישראל, כג (תשנ"ב), עמ' 196-215; Z. Meshel & R. Cohen, 'Refed and Hatira: Two Iron Age Fortresses in the Northern Negev', *TA*, 7 (1980), pp. 70-81; Z. Meshel, 'The Architecture of the Israelite Fortresses in the Negev', A. Kempinski & R. Reich (eds.), *The Architecture of Ancient Israel: From the Prehistoric to the Persian Periods*, Jerusalem 1992, pp. 294-301; R. Cohen, 'Negev: Middle Bronze Age I and Iron Age II – Sites in the Negev Hills', *NEAEHL*, pp. 1126-1133; A. Faust, 'The Negev "Fortresses" in Context: Reexamining the "Fortress" Phenomenon in Light of General Settlement Processes of the Eleventh-Tenth Centuries B.C.E.', *JAOS*, 126 (2006), pp. 135-160. ושם ספרות קודמת.
- 55 פינקלשטיין, חפירות (לעיל, הערה 50), עמ' 118-122. ייתכן שחומת סוגרים עשויה לבנים נחשפה גם בתל זורר שבשרון. ראו: K. Ohata, *Tel Zeror, III: Report of the Excavation, Third Season 1966*, Tokyo 1966, pp. 9-19 & pls. III, XVII, XIX, XX.
- 56 לחומות הסוגרים המאוחרות שנחשפו בממלכה יהודה ראו: שילה (לעיל, הערה 51), עמ' 36-51.

לדעת גרפינקל וגנור היה בח'רבת קיאפה יישוב מבוצר שנבנה מול גת פלשתים כדי להגן על הגבול המערבי של ממלכת יהודה. אבל הממצאים שנחשפו באתר אינם מרמזים על הפונקצייה המיוחסת לו כמעוז שנועד לחסום את הנתיב לחבל ההר, שהרי לא נמצאו בו קסרקטין לחיל מצב או מחסן מרכזי. החפירות חשפו אתר כפרי, שתושביו עסקו בחקלאות ובגידול בעלי חיים, ולא נמצאו בו שום סממן של מעוז שנבנה לשם הגנה על גבול. יתר על כן, מעוזים שנבנו ביזמה ממלכתית היו תמיד חלק ממערך הגנה שהשליטה עליו הייתה בידי השליט שישב בעיר הבירה. בניגוד בולט לכך בח'רבת

'כלי אשדוד'
שנמצאו בח'רבת
קיאפה
 (באדיבות פרופ' יוסף
 גרפינקל)

קיאפה היה יישוב מבודד, מרוחק מאוד מיישובי ממלכת יהודה שבחבל ההר, ולא היה אפשר לפקח מהבירה בירושלים על הנעשה בו. ייחודו של האתר בביצור האיתן שהוקם סביבו כדי להתגונן מהאיום הפלשתי, ופרט לביצור אין אתר שונה מהיישובים האחרים שקמו במזרח השפלה בתקופת הברזל א ובראשית תקופת הברזל ב.¹

ארכיטקטורה: בח'רבת קיאפה נמצא עד כה רק בניין אחד בעל עמודים. בנייני עמודים אופייניים ליישובי חבל ההר, ואילו נבנה האתר בידי תושבי חבל זה, אמורים היו להימצא בו מבנים רבים מסוג זה.

ממצא כלי החרס: כלי החרס שנתגלו בח'רבת קיאפה טיפוסיים ליישובי השפלה, השוכנים בתווך בין חבל ההר לבין מישור החוף, וניתן להשוותם למכלול הכלים מתקופה זו שנחשף בבית-שמש.⁵⁷ בניגוד למכלול המצומצם של כלי חרס שנמצא באתרי חבל ההר, בח'רבת קיאפה נמצא מכלול עשיר של כלים פתוחים וסגורים, שכמוהו לא נמצא באתרי חבל ההר מתקופת הברזל א ומראשית תקופת הברזל ב.¹ למשל נמצאו באתר 'כלי אשדוד', כלים המחופים בצבע אדום ועליו פסים אופקיים בצבעי שחור ולבן.⁵⁸ מנגד חסרים בממצא מן האתר קנקני שפת צווארון, שנמצאו בעיקר בחבלי ההר ואך מעט באזור השפלה. ברור אפוא שהתרבות החומרית של היישוב בח'רבת קיאפה הייתה שונה בעיקרה מזו של אתרי חבל ההר וקשורה באופן הדוק לתרבות הכנענית בשפלה.

מנהגי אכילה: היעדר עצמות חזיר בממצא הארכאולוגי מאפיין הן אתרים שמוצא תושביהם מחברת נוודים-רועים הן אתרים שמוצא תושביהם מערי כנען וכפריה.⁵⁹ עצמות חזיר נמצאו בהיקף ניכר

57 לדיון בהבדלים בין מכלולי הכלים שנמצאו בחבל ההר לאלו מן השפלה ראו: בונימוביץ ולדרמן, מקרה גבול (לעיל, הערה 32), עמ' 24 והערה 4; הנ"ל, ארכאולוגיה של קהיליות גבול (לעיל, הערה 32), עמ' 121-123. ראו גם: I. Finkelstein, 'Pots and People Revisited: Ethnic Boundaries in the Iron Age I', N.A. Silberman, & D. Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield 1997, pp. 216-237

58 קאנג וגרפינקל, קרמיקת ברזל קדום (לעיל, הערה 38); הנ"ל, כלי אשדוד (לעיל, הערה 38); D. Ben-Shlomo, 'Petrographic Analysis of Iron Age Pottery', גרפינקל וגנור (לעיל, הערה 36), עמ' 161-173.

59 על פי הממצאים שנתגלו, ברוב אתרי הברזל הקדום מיעטו לאכול בשר חזיר, ובכלל זה בתל דור, בתל רחוב ובאתרים בדרום עבר הירדן, ובשר חזיר נאכל בעיקר בחוף פלשת. ראו: J.S.E. Lev-Tov, B.W. Porter & B.E. Routledge,

רק בערים הפלשתיות, כמו אשקלון, גת, עקרון ותל בטש. בונימוביץ ולדרמן הצביעו על היעדר עצמות חזיר בבית-שמש, אתר שתושביו היו כנענים, וטענו שההימנעות מאכילת חזיר הייתה תגובת נגד של הכנענים על מנהגי האכילה של הפלשתים.⁶⁰ דומה שכך יש להסביר גם את היעדר עצמות חזיר בממצא מח'רבת קיאפה, יישוב שנבנה לא הרחק מגת פלשתים, ושתושביו ביקשו לברל עצמם משכניהם ובכך לחזק את זהותם העצמית.⁶¹ ייתכן שגם היעדר הקרמיקה הפלשתית במקום קשור למאמץ של תושבי המקום להתבדל מהפלשתים ומהחפצים שאפיינו את זהותם.⁶²

מסורת הכתיבה: בחורבת קיאפה התגלה אוסטרקון שכתובות עליו כשבעים אותיות בחמש שורות. האותיות כתובות בכתב הפרוטו-כנעני, האופייני לכל הכתובות מדרום הארץ מסוף תקופת הברונזה המאוחרת ועד ראשית תקופת הברזל ב.⁶³ השאלה המרכזית הניצבת לפני החוקרים היא באיזה ניב כתובה הכתובת. לרוע המזל פענוח האוסטרקון כרוך בקשיים

גדולים מאוד, ולמעט מילים אחדות הכתובת נשארה בלתי מובנת, כך שהבסיס לקביעת הניב צר מאוד. טענת חוקרים שהכתובת כתובה עברית מסופקת ביותר,⁶⁴ ושכתוב אותיות האלף-בית ופענוח הכתובת הקדומה הזאת כאילו הייתה טקסט בעברית מקראית של סוף ימי הבית הראשון רחוקים מן הדעת.⁶⁵ יש לזכור שמרבית המתנחלים בחבלי ההר בתקופת הברזל א מוצאם היה מכנען (חבלי הספר היו כמובן חלק מכנען), וכי הלשון העברית צמחה מהלשון הכנענית. מפליא הדבר שהחוקרים שדנו בכתובת לא שקלו את האפשרות שהפעלים ושמות העצם המופיעים בכתובת, והידועים מהשפה העברית, משקפים את הדיאלקט הכנעני שממנו צמחה והתפתחה העברית. נותר רק לקוות שפרסומים שיופיעו בעתיד ישפכו אור נוסף על לשון הכתובת ועל תוכנה.

חרותת האותיות
א'ב/נחננ' בכתב
פרוטו-כנעני על
שבר קערה, המאה
העשירית לפסה"ג,
תל בטש
(באדיבות פרופ' עמיחי מור)

⁶⁰ 'Measuring Local Diversity in Early Iron Age Animal Economies: A View from Khirbat al-Mudayna al-'Aliya (Jordan)', *BASOR*, 361 (2011), pp. 73, 83-84
לממצא העצמות מבית-שמש ראו: בונימוביץ ולדרמן, מקרה גבול (לעיל, הערה 32), עמ' 25; הנ"ל, ארכאולוגיה של קהיליות גבול (לעיל, הערה 32), עמ' 123-125.

⁶¹ קהתי (לעיל, הערה 39), עמ' 201-208.

⁶² בונימוביץ ולדרמן, מקרה גבול (לעיל, הערה 32), עמ' 24; הנ"ל, ארכאולוגיה של קהיליות גבול (לעיל, הערה 32), עמ' 123.

⁶³ ח' משגב, 'האוסטרקון מחורבת קיאפה', חבי"ס, ג (2009), עמ' 111-123; ע' ירדני, 'הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות א', שם, עמ' 124-125; א' דמסקי, 'הכתובת האניגמטית מחורבת קיאפה: צורתה וסוגתה: הערות והארות ב', שם, עמ' 126-129; ש' אחיטוב, 'הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות ג', שם, עמ' 130-132; H. Misgav, 'Observations on the Ostrakon', שם, עמ' 259-260; A. Yardeni, 'Further', עמ' 243-257; Y. Garfinkel & S. Ganor, 'The Ostrakon', עמ' 117-118; É. Puech, 'L'ostrecon de Khirbet Qeyafa et les débuts de la royauté en Israël', *RB*, 117 (2010), pp. 162-184; W.H. Shea, 'The Qeyafa Ostrakon: Separation of Powers in Ancient Israel', *UF*, 41 (2009), pp. 601-610.

⁶⁴ C. Rollston, 'The Khirbet Qeiyafa Ostrakon: Methodological Musings and ראו את ההערות מאירדת העיניים של Caveats', *TA*, 38 (2011), pp. 67-82.

⁶⁵ G. Galil, 'The Hebrew Inscription from Khirbet Qeiyafa/Neṭa'im: Script, Language, Literature and History', *UF*, 41 (2009), pp. 193-222.

כתובות בכתב הפרוטו־כנעני מתקופת הברזל א התגלו עד כה בעיקר בדרום הארץ. אזכיר למשל את הכתובת החרוטה מקבור אלול־ידה, אוסטרקון שעליו אלף־בית מעֻבֶּת צרטה וחרוּתוֹת על שפת כלי חרס מתל בטש ועל לוח משחק מבית־שמש.⁶⁶ מראשית תקופת הברזל ב נמצאו כתובת חרותה על חרס ממורק אדום מתל צפית, לוח עונות השנה החקלאיות מגזר ואלף־בית מתל זית.⁶⁷ מקבץ זה של כתובות, שכולן מדרום הארץ, ושרובן המכריע מאתרים כנעניים, מלמד שהאוסטרקון מח'רבת קיאפה קשור באופן הדוק למסורת הכתיבה שהתפתחה בהדרגה באזור השפלה מתקופת הברונזה המאוחרת עד תקופת הברזל ב, זאת בעוד שבהר יהודה ובכנימין נתגלו עד היום רק שתי כתובות מתקופת הברזל א-ב, שכל אחת מהן היא מילה יחידה.⁶⁸

**מבנה המחסנים
בתל כנרות,
המזוהה עם העיר
כינרת הקדומה**
(צילום: ברוך גיא)

66 לכתובות מתקופת הברזל א שנתגלו בשפלה ראו: מ' כוכבי, 'אוסטרקון מתקופת השופטים מעזבת צרטה', ספר השנה של אוניברסיטת בראילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 30-44; א' דמסקי, 'סדר הא"ב הפרוטו כנעני מתקופת השופטים ומשמעותו לתולדות האלפבית', שם, עמ' 45-57; ש' בונימוביץ וצ' לדרמן, 'שש עונות חפירה בתל בית-שמש – עיר בגבול יהודה', קדמוניות, ל (תשנ"ז), עמ' 29-30; ש' אחיטוב, הכתב והמכתב: אסופת כתובות מארץ-ישראל ומממלכות עבר הירדן מימי בית-ראשון, ירושלים תשס"ה, עמ' 225-227; E. Grant, 'Découverte épigraphique à Bet Šemeš', *RB*, 227-225; F.M. Cross, 'The Origin and Early Evolution of the Alphabet', *Eretz-Israel*, 8 (1967), pp. 17*-19a*; idem, 'Newly Found Inscriptions in Old Canaanite and Early Phoenician Scripts', *BASOR*, 238 (1980), pp. 1-8; B. Sass, *The Genesis of the Alphabet and Its Development in the Second Millennium B.C.* (Ägypten und Altes Testament, 13), Wiesbaden 1988, pp. 64-71; A. Mazar, 'The Northern Shephelah in the Iron Age: Some Issues in Biblical History and Archaeology', M.D. Coogan, J.C. Exum & L.E. Stager (eds.), *Scripture and Other Artifacts: Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*, Louisville 1994, pp. 254-256; A. Berlejung, 'Das Ostrakon aus Qubur al-Walayda', *WdO*, 40 (2010), pp. 273-284

67 לכתובות מראשית תקופת הברזל ב שנתגלו בשפלה ראו: אחיטוב (שם), עמ' 228-232; R.E. Tappy & P. Kyle McCarter (eds.), *Literate Culture and Tenth-Century Canaan: The Tel Zayit Abecedary in Context*, Winona Lake 2008, pp. 5-129; A.M. Maeir et al., 'A Late Iron Age I/Early Iron Age II Old Canaanite Inscription from Tell eš-Šafi/Gath, Israel: Palaeography, Dating, and Histoical-Cultural Significance', *BASOR*, 351 (2008), pp. 39-71

68 זאס (לעיל, הערה 66), עמ' 58-60, 64-65, 69-72, ושם ספרות קודמת.

הדמיון לאתר כנעני בן הזמן: קיים דמיון מסוים בין הקמתה של כינרת וביצורה כמרכז של עיר ממלכה כנענית בצפון הארץ לבנייתו וביצורו של היישוב בח'רבת קיאפה כמרכז כנעני בדרומה.⁶⁹ שתי הערים הבצורות תפסו את מקומן של ערי ממלכה כנעניות חרות ונטושות (חצור ולכיש), ששכנו במרחק לא מבוטל מהן, והכוח שעמד מאחורי הקמתן היה תושבי הארץ הקדומים. תושבים אלה התאוששו מההרס והחורבן, וכחלוף הזמן הקימו במקומות אסטרטגיים מרכזים מבוצרים אשר שלטו על מחוזות שישבו בהם קבוצות אוכלוסייה מקומית. הזכרתי כבר דפוס דומה בתקופת הברזל א בעבר הירדן – קבוצות נוודים־רועים הקימו שם אתרים מבוצרים שכל אחד מהם שימש מרכז של חטיבה טריטוריאלית מצומצמת (תל אלעמירי שבגבול ממלכת עמון, ח'רבת מדינה אלעליה, ח'רבת מדינה אלמערג'ה, ח'רבת אלמערמיה וא־להון שבדרום מואב).⁷⁰ להבדיל מחבל ההר, ששם הייתה למתיישבים הגנה טבעית, המציאות הביטחונית בספר עבר הירדן, בשפלה ובצפון בקעת הירדן חייבה את הקבוצות שישבו באזורים אלה לבצר את מרכזיהן ולהכין מקום מקלט לתושבים שישבו מסביב להן.

לסיכום, אפשר לקבוע כי מוצאם של תושבי ח'רבת קיאפה מתושבי הארץ הקדומים, וכי התרבות החומרית שנתגלתה באתר נבדלת מזו של אתרי ההר בארכיטקטורה (היעדר מבני עמודים), בקרמיקה (מגוון רחב של כלים ובכלל זה כלי אשדוד והיעדר קנקני שפת צווארון) ובכתיבה. האתר נבנה כמעוז הכנעני המרכזי בשפלה במעבר מסוף תקופת הברזל א לראשית תקופת הברזל ב1 ושימש בוודאי גם מרכז מבוצר ליישוב הכפרי שסביבו. שמו הקדום של האתר איננו ידוע,⁷¹ והכתובת שנמצאה בו נכתבה בוודאי בדיאלקט הכנעני שדיברו תושבי המקום. איננו יודעים כמובן מה היה היקפה של הטריטוריה שהייתה כפופה לאתר, ומהו כוח האדם שעמד לרשות השליט במקום, אבל מסתבר שהיה ביכולתו לגייס כוח אדם מספיק כדי לבצר את האתר ולאכלסו לאחר מכן.

כיצד יש להבין את הקמת האתר המבוצר בח'רבת קיאפה במרחק לא רב מגת פלשתים? דומה שהתשובה על כך קשורה לשאלות שאין לנו תשובות עליהן: מה הייתה עצמתה של גת בזמן שהוקם האתר? ומה היו היחסים בין שליט גת לבוני האתר? עדיין חסרים פרטים על שלבי ההתרחבות ועל האכלוס של תל צפית בתקופת הברזל א ובראשית תקופת הברזל ב1, והעובדה ששטחו של האתר בשיאו, במאה התשיעית לפסה"ג, היה 350–400 דונם, אינה מלמדת מאומה על היקפו מאה שנים קודם לכן. אפשר לשער שממלכת גת עדיין הייתה חלשה בתקופה זו, ושהכנענים שישבו באזור הגיעו

69 על העיר הגדולה מתקופת הברזל א שנחשפה בתל כינרת ראו: V. Fritz, *Kinneret: Ergebnisse der Ausgrabungen auf dem Tell el-'Orême am See Gennesaret 1982–1985* (ADPV, 15), Wiesbaden 1990; idem, 'Kinneret: Excavations at Tell el-Oreimeh (Tel Kinrot); Preliminary Report on the 1994–1997 Seasons', *TA*, 26 (1999), pp. 92–115; V. Fritz & S. Münger, 'Vorbericht über die zweite Phase der Ausgrabungen in Kinneret (Tell el-'Orême) am See Gennesaret, 1994–1999', *ZDPV*, 118 (2002), pp. 2–32; M. Nissinen & S. Münger, "Down the River...": A Shrine Model from Tel Kinrot in its Context', E. Kaptijn & L.P. Petit (eds), *A Timeless Vale: Archaeological and Related Essays on the Jordan Valley in Honour of Gerrit van der Kooij on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday* (Archaeological Studies Leiden University, 19), Leiden 2009, pp. 129–144.

70 רוטלדג' (לעיל, הערה 48), עמ' 54–66.
71 ההצעה לזהות את ח'רבת קיאפה עם גוב, הצעה שהעליתי בהנחה שהאתר היה מיושב בימי דוד, היא בטלה ומבוטלת. N. Na'aman, 'In Search of the Ancient Name of Khirbet Qeiyafa', *JHSC*, 8 (2008), Article 21 ראו:

להסכם עם מלך גת ובנו את המקום, או שהיו חזקים מספיק להתעלם ממנו ובנו את המרכז המבוצר שלהם באתר ששלט על עמק האלה ועל הדרך החשובה שעברה בו.

התעצמותה של גת, המאבק עם תושבי חבל ההר וקץ התרבות הכנענית בדרום ארץ

האתר מתקופת הברזל א בח'רבת קיאפה הוא חד־שכבתי, והיישוב במקום התקיים שנים לא רבות. הממצאים הרבים שנתגלו על רצפות המבנים מעידים אולי שנחרב בידי אויב, אל נכון מלך גת, ששכן בסמוך, אם כי הרקע לצמיחת האיבה בין הכנענים תושבי העיר לבין מלך גת נסתר מעמנו. דומה שהתעצמותה והרחבת תחומה של ממלכת גת חלו בסוף הרבע הראשון ובראשית הרבע השני של המאה העשירית לפסה"נ, וכי חורבן המעוז הכנעני בח'רבת קיאפה היה שלב מכריע בדרך להפיכתה לעיר הממלכה המרכזית בשפלה. עקרון (שכבה IV) חרבה אף היא זמן קצר לאחר מכן, ואפשר לשער שזמן מה לאחר שכבש את ח'רבת קיאפה לכד מלך גת גם את עקרון, החריב את העיר והרחיב את שליטתו על דרום השפלה וצפונה. הכיבושים והרחבת תחומה של גת לשטחים שכבשה סללו את הדרך להפיכתה לממלכה החזקה ביותר בין חמש הממלכות הפלשתיות בדרום הארץ.

נראה לי שבשלב זה נוצר החיכוך בין הפלשתים ל'ישראלים' שעליו סופר במחזורי הסיפורים של שאול ודוד. למן המחצית הראשונה של המאה האחת־עשרה לפסה"נ ואילך נאבקו הפלשתים בכנענים על השליטה בשפלה. התעצמותה של גת בסוף הרבע הראשון של המאה העשירית לפסה"נ וכיבוש השטחים הכנעניים הגובלים בבמת ההר הביאו אותה לראשונה לעימות עם תושבי חבל ההר. במינוח ארכאולוגי מדובר בשלב המעבר בין תקופת הברזל א לתקופת הברזל ב¹, שהרי במכלול כלי החרס מח'רבת קיאפה כבר היו טיפוסי כלים משלב מעבר זה. יש לדחות את ההשקפה המקובלת במחקר ההיסטורי־ארכאולוגי שלמאבק עם הפלשתים היה תפקיד מכריע בגיבושה של הזהות האתנית ה'ישראלית'. זהות זו התפתחה בהדרגה בחבלי ההר מסוף המאה השלוש־עשרה או מראשית המאה השתיים־עשרה לפסה"נ ואילך, בעוד שהמאבק של תושבי חבל ההר עם הפלשתים התחולל שנים רבות לאחר מכן, אל נכון ברבע השני של המאה העשירית לפסה"נ, ונגע רק לחבלי דרום אפרים, בנימין והר יהודה. למאבק בפלשתים היה תפקיד חשוב בכינונו של מוסד המלוכה בחבלי בנימין ויהודה, אבל ספק אם הייתה לו השפעה על הזהות האתנית שצמחה בהדרגה שנים רבות קודם לכן במרחב המקיף את חבלי מנשה, אפרים והגלעד.

ניתוח הסיפורים על מלחמותיו של שאול בפלשתים מלמד על קדמותם היתרה של יסודות אחדים המשוקעים בהם. (א) במקורות מן המאות השמינית-השביעית לפסה"נ ידועות רק ארבע ממלכות פלשתיות (עקרון, אשדוד, אשקלון ועזה) לעומת חמישה מרכזים פלשתיים, ובהם גת, הנזכרים במחזור סיפורי שאול ודוד. (ב) במקורות מן המאות השמינית-השביעית לפסה"נ אין שום אזכור של ברית ושל שיתוף פעולה צבאי בין הממלכות הפלשתיות, ומצטיירת ממקורות אלה תמונה של ארבע ממלכות שכל אחת מהן ניהלה את ענייניה הפוליטיים והצבאיים באופן נפרד ועצמאי. שיתוף

הפעולה הצבאי ההדוק בין חמש הממלכות הפלשתיות כפי שהוצג במחזור סיפורי שאול ודוד זר למציאות המאוחרת ומשקף זיכרון היסטורי קדום בהרבה. (ג) במאות השמינית והשביעית לפסה"נ נשאו שליטי פלשת את התואר מלך, ואילו במחזור סיפורי שאול ודוד הם כונו סרנים, תואר שלא נזכר בתעודות המזרח הקדום שנכתבו במאות השמינית-השביעית לפסה"נ. (ד) ממלכת גת חדלה להתקיים ברבע השלישי של המאה התשיעית לפסה"נ. הזיכרון על מעמדה המרכזי בקרב הממלכות הפלשתיות בראשית תקופת המלוכה משקף את התקופה שבה הייתה ממלכת גת החזקה ובעלת ההשפעה הרבה ביותר בברית הממלכות הפלשתיות. התמונה המקראית של שיתוף פעולה צבאי בין הממלכות הפלשתיות, שבראש כל אחת מהן עמד סרן, ואשר ביזמת מלך גת ניסו להשתלט על חבלי דרום ההר, משקפת זיכרון קדום, אולי אף משלבי הכינון של מוסד המלוכה בישראל.⁷²

כלי חרס מהטיפוס הפלשתי המאוחר ('כלי אשדוד'), ראשית תקופת הברזל ב, תל צפית
 (באדיבות פרופ' אהרן מאיר, משלחת החפירות לתל צפית)

72 א' זינגר, 'הפלשתים במקרא: האמנם השתקפות של סוף ימי המלוכה?', זמנים, 94 (2006), עמ' 74-82. לעומת זאת פינקלשטיין סבר שתמונת הפלשתים המוצגת במקורות אלה מאוחרת מאוד ומשקפת את המחצית השנייה של המאה השביעית לפסה"נ. ראו: פינקלשטיין, הפרדיגמה הפלשתית (לעיל, הערה 3), עמ' 521-520; I. Finkelstein, 'The Philistines in the Bible: A Late-Monarchic Perspective', *JSOT*, 27 (2002), pp. 131-142

אכיש מלך גת הוצג בהיסטוריוגרפיה המקראית כמי שעמד במוקד המאבקים עם שאול, ודומה שגת הייתה הכוח הפלשתי העיקרי שפעל להרחיב את תחום שלטונם של הפלשתים לחבל ההר. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם התמונה ההיסטורית-הארכאולוגית שהצגתי, ושלפיה חורבנה של ח'רבת קיאפה ובעקבות זאת הרחבת הטריטוריה של גת עד שולי במת ההר הביאו להתנגשות בין הפלשתים לתושבי חבלי ההר. הזכרתה של צקלג, שבדרום-מערב השפלה, כעיר השייכת לממלכת גת (שמואל א כז), משקפת אף היא את הרחבת תחומה של גת לכל מרחב השפלה.

בצד הישראלי של מחזור הסיפורים בולטת העובדה שמלחמותיו של שאול בפלשתים התנהלו בשלב מאוחר במלכותו, שהרי הוא החל את דרכו כאיש צעיר בלתי ידוע (שמואל א ט-יא), ואילו בעת המלחמות בפלשתים כבר היה לו בן בוגר שנטל חלק בקרב (שם יג-יד). ראשית הקריירה של דוד נקשרה בהיסטוריוגרפיה המקראית להמשך המאבק בפלשתים, ונראה לי שיש לתארך את כל המלחמות הללו לרבע השני של המאה העשירית לפסה"נ.

עם התפשטותה של ממלכת גת חדלו להתקיים חלק מן היישובים הכנעניים בשפלה הגבוהה. היישובים שנתרו שכנו בתווך בין ממלכת גת לממלכה הצעירה שהחלה לצמוח בהר יהודה ונאלצו לקבל את החסות של אחת משכנותיהם. דומה שהבחירה בממלכת יהודה הייתה להם טבעית, שהרי מוצא רבים מתושבי חבל הר יהודה היה מהרועים-הנוודים שחיו בשולי ארץ כנען, ואילו הפלשתים ותרכותם היו זרים לתושבי כנען. דומה שמראשית המאה התשיעית לפסה"נ ואילך החלה ממלכת יהודה להרחיב את תחומה לחבלי השפלה הגבוהה, לאזורים שאינם רחוקים משולי במת ההר. במועד זה הגיעו לקצם המאבקים בין הפלשתים לתושבי חבל ההר, ומלכי יהודה יכלו להרחיב את תחומם מערבה מתוך יחסי שלום ושכנות טובה עם ממלכת גת, שכנתם המערבית. לצד צאצאיהם של תושבי הארץ הקדומים התיישבו בהדרגה גם קבוצות אוכלוסין שירדו מחבל ההר, כך שאוכלוסיית השפלה הגבוהה בתקופת הברזל ב1 הייתה בוודאי מורכבת מקבוצות ממוצא כנעני ויהודאי. דומה שביצורה של לכיש (שכבה IV), אל נכון באמצע המאה התשיעית לפסה"נ, נעשה בהסכמתו של מלך גת, ששלט אז באזור. המרכז המבוצר שהוקם בלכיש שימש מרכז מנהלי לכל יישובי ממלכת יהודה ששכנו במזרח השפלה באותה עת.

רק לאחר שחרבה גת בידי חזאל מלך ארם, בסוף הרבע השלישי של המאה התשיעית לפסה"נ, וממלכת גת חדלה להתקיים, יכלו שכנותיה ממזרח וממערב להרחיב את גבולותיהן ולספח אליהן חלקים משטחיה. ממלכת יהודה ניצלה את החלל הפוליטי שנוצר, סיפחה לה שטחים גדולים בשפלה, והרחיבה את תחומה מערבה; לראשונה נכלל כל עמק האלה, ובכלל זה ח'רבת קיאפה החרבה, בתחום שלטונם של המלכים מבית דוד.

לסיכום, עיון מקרוב במבנה הפוליטי, החברתי, הכלכלי, הפולחני והתרבותי של הממלכות החדשות שקמו בדרום הארץ בתקופת הברזל א – עזה, אשקלון, אשדוד, גת ועקרון – מלמד על תמורה בולטת בהשוואה למציאות בתקופת הברונזה המאוחרת. המשכיות במרבית מרכיבי הזהות הכנענית הייתה קיימת רק בעמקים הצפוניים, ורק לאלה יאה הכינוי 'כנען החדשה'. רוב ערי הממלכה הכנעניות בדרום הארץ נכבשו והפכו למרכזים פלשתיים, ממלכת לכיש הכנענית לא שוקמה, וערי

ממלכה אחרות הפכו לכפרים בפריפריה של הממלכות החדשות (גזר ובית־שמש). ח'רבת קיאפה הייתה המרכז העיקרי שבנו הכנענים בין סוף תקופת הברזל א לראשית תקופת הברזל ב1 במאמץ לעמוד מול הלחץ הפלשתי, ומקומה נקבע על פי שיקולים אסטרטגיים וכלכליים. ואולם מרכז זה התקיים רק זמן קצר ולאחר מכן נכבש וניטש.

הישרדות היישובים הכנעניים והתרבות הכנענית בשפלה בתקופת הברזל א לא נמשכה זמן רב. בסוף הרבע הראשון ובראשית הרבע השני של המאה העשירית לפסה"נ חרבו רבים מהם וסופחו או נספחו לתחומן של הממלכות החדשות שצמחו והתגבשו באזורים שממערב לירדן. תושבי הארץ הקדומים התמזגו בהדרגה במערך הממלכות החדש והפכו פלשתיים, יהודאים או ישראלים, אבל חותמם הפולחני והתרבותי ניכר בממלכות שאליהן נספחו גם שנים רבות לאחר שאיבדו את זהותם הנפרדת ואת מעמדם כבני ממלכות עצמאיות.